

‘Oneerlijke vrouwen’

**Vrouwencriminaliteit in een provinciestad: 's-Hertogenbosch
1629-1799**

Sam Dost

Bachelorwerkstuk Geschiedenis

Faculteit Letteren

Radboud Universiteit Nijmegen

dr. Dries Lyna

Prof. dr. Geertje Mak

Inhoud

I	Criminele vrouwen in de vroegmoderne tijd: Een stand van het onderzoek	3
II	Bronnen en methoden	6
III	De setting: 's-Hertogenbosch, 1600-1800	8
IV	Bevolkingsomvang en criminaliteit	10
V	Stad en platteland	11
VI	Specifieke delicten	14
	VI. I <i>'Schuim van volck'</i> Bedelaars en vagebonden	15
	VI. II <i>'Onbehoorlijcke conversatie'</i> Zedeloze vrouwen	19
	VI. III <i>'Uyt puerder armoede'?</i> Dievegges	24
VII	Conclusies	26
VIII	Bibliografie	28

Criminele vrouwen in de vroegmoderne tijd: een stand van het onderzoek

In het Nederland van de 21^e eeuw zijn mannen vaker crimineel dan vrouwen. Volgens het *European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics* zijn vrouwen gemiddeld verantwoordelijk voor zo'n 10 procent van de gepleegde misdaad in Europa.¹ Hoewel dit misschien vanzelfsprekend lijkt – vrouwen zijn toch ook zachtaardiger? – is dit niet altijd zo geweest. Verschillende recente onderzoeken naar vrouwencriminaliteit in Hollandse steden hebben aangetoond dat het percentage vrouwen dat voor misdaden vervolgd werd tussen 1600 en 1800 uitzonderlijk hoog was.² Sjoerd Faber berekende voor Amsterdam dat van alle verdachten tussen 1680-1811 ruim een derde vrouw was.³ Onderzoek naar vrouwencriminaliteit in Leiden laat vergelijkbare cijfers zien. Hier fluctueerde het percentage vrouwelijke verdachten tussen 1675 en 1811 tussen de 32 en 65 procent.⁴ Is het dan toch niet zo een statisch gegeven dat vrouwen zich maar weinig mengen in criminele activiteiten?

Toen vrouwengeschiedenis in de jaren zeventig van de vorige eeuw opkwam, maakte deze deel uit van een bredere stroming in de geschiedwetenschap. Namelijk die van *history from below*. Dit hield in dat historici hun focus verschoven van de “grote mannen” naar de “gewone man” – of vrouw – in het verleden. Deze verschuiving bracht de nodige uitdagingen met zich mee. Veel van het primaire bronmateriaal was nu eenmaal voor een groot deel van de geschiedenis afkomstig van de mannelijke elite. Veel werd er daarom over de gewone vrouw vóór de twintigste eeuw niet geschreven.⁵ In diezelfde jaren zeventig ontstond er ook interesse in de geschiedenis van criminaliteit vanuit het perspectief van de sociale geschiedenis. Criminaliteit was niet meer alleen een zaak voor de juridische wetenschappen. Gerechtigd materiaal maakte het mogelijk om het leven van de gewone man en vrouw te bestuderen en te verklaren wat hen bracht tot het begaan van een misdaad, hoe zij vervolgd en gestraft werden en hoe dat verschilde tussen man en vrouw.

Morele en juridische normen beïnvloedden het gedrag van mannen en vrouwen, hun toegang en omgang met de publieke sfeer, crimineel gedrag maar ook hun vervolging. Wijzigingen in het vervolgingsbeleid resulteerden vanzelfsprekend in veranderingen in criminaliteitscijfers. Zoals Trevor Dean in zijn werk laat zien werden vrouwen in laatmiddeleeuws Bologna veel vaker opgepakt voor prostitutie en ontucht wanneer de zedelijkheid een tijd hoog op de overheidsagenda stond.⁶ Bovendien was de rechtbank niet de enige manier waarop sociale controle werd uitgeoefend. Er waren legio vormen van actie mogelijk. Denk bijvoorbeeld aan kerkelijke instanties, gilden en andere groepen en organisaties die vaker dichterbij daders en slachtoffers stonden dan de rechtbank. Andere, buitengerechtelijke, manieren om als burger zelf actief te zijn in het vervolgingsbeleid en zelf vorm te geven aan de manier waarop wordt rechtgesproken, wordt, zoals geïntroduceerd door Martin Dinges, *Justiznutzung* genoemd.⁷ Wat daarbij in dit geval het meest van belang is, is dat ‘justitiegebruik’ genderspecifiek is. Volgens Shoemaker wendden vrouwen zich eerder tot buitengerechtelijke vormen van sociale controle, terwijl mannencriminaliteit vaker in de rechtszaal

¹ *European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistic 2014*

² Manon van der Heijden, *Misdadige vrouwen: criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800* (Amsterdam, 2014); Els Kloek, *Wie hij zij, man of wijf: vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd* (Hilversum, 1990); Sjoerd Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam* (Arnhem, 1983)

³ Faber, *Strafrechtspleging*, 254. 32,5% van de verdachten was een vrouw.

⁴ Els Kloek, *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd. Drie Leidse studies* (Hilversum, 1990), 132

⁵ Kloek, *Wie hij zij*, 122

⁶ Trevor Dean, ‘Theft and gender in late Medieval Bologna’, *Gender & History* 20 (2008), 399-415

⁷ H. Roodenburg en P. Spierenburg (red.), *Social control in Europe, 1500-1800* (Ohio, 2004), 159-175.

werd beslecht. In de loop van de vroegmoderne tijd echter, nam het aantal vrouwen dat een rechtszaak begon, toe. Ook zouden sekseverschillen in het rechtsgebruik in de grote stad kleiner zijn geweest dan op het platteland.⁸

Normen ten aanzien van mannelijkheid en vrouwelijkheid beïnvloedden justitiegebruik en vervolging. Maar hoe zat het met verschillen in misdaad en delicten die door mannen en vrouwen gepleegd werden? Over het algemeen gold: hoe lager op de sociale ladder, hoe hoger het aandeel vrouwen in de criminaliteit. Vrouwen waren vaak ruimer vertegenwoordigd in de lichtere criminaliteit.⁹ Dit lijkt een constante in de tijd te zijn. Kwantitatief onderzoek legt de nadruk op zware criminaliteit omdat deze delicten vaker via de officiële rechtsgang werden behandeld en de bronnen dus relatief volledig zijn. Daarmee werd echter ook de nadruk gelegd op de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de zware criminaliteit en maakte dat vrouwencriminaliteit als gering en dus onbelangrijk werd gezien.

Ook Garthine Walker concludeerde in 2003 dat er maar weinig aandacht is geweest voor de verscheidenheid van criminaliteit onder vrouwen en dat het archetype beeld van criminaliteit als iets mannelijks maar weinig kritisch bekeken is. In dit discours wordt criminaliteit bij vrouwen daarom gezien als iets abnormaals en misdaden die disproportioneel vaak voorkomen onder vrouwen worden bestempeld als 'vrouwelijk'. Denk bijvoorbeeld aan kindermoord en hekserij. Daarmee zijn andere delicten per definitie 'mannelijk'. Deze dichotomie heeft lange tijd standgehouden en zorgde voor een beperkt en onvolledig beeld van vrouwencriminaliteit. Vrouwen pleegden namelijk alle soorten delicten. Ze pleegden zelfs vaker zogenaamde 'mannelijke' delicten dan 'vrouwelijke'.¹⁰

Het in stand houden van die dichotomie bracht het onderzoeksveld van criminaliteit en gender niet verder. Het weerhield de onderzoeker ervan een volledig beeld van vrouwelijke criminaliteit te genereren. Juist overeenkomsten tussen mannen en vrouwen en de verscheidenheid van motieven werden nieuwe onderwerpen van onderzoek.¹¹ In het licht van die nieuwe focus concludeerde Jessica Warner in haar onderzoek naar Portsmouth, Engeland, dat 31 procent van de geweldsmisdrijven door vrouwen gepleegd werd en hun manier van vechten weinig verschilde van die van mannen. Uit onderzoek naar het Schotland van de achttiende eeuw bleek ook dat vrouwelijk geweld heviger was dan voorheen werd aangenomen.¹² Het onderzoeksveld vraagt om volledigheid en nuance en om de bestudering van vrouwencriminaliteit binnen de eigen normen.

Volgens Els Kloek waren vrouwen in Leiden tussen 1678 en 1794 vooral erg actieve dieveggies. Ze pleegden bijna de helft van de vermogensdelicten.¹³ In andere Hollandse steden zien we vergelijkbare cijfers. In Rotterdam bijvoorbeeld, was dat in de eerste helft van de achttiende eeuw 33 procent. In Gouda was tussen 1750 en 1800, 26 procent van de dieven een vrouw en tussen 1781 en 1790 zelfs 57 procent.¹⁴ Zeer recentelijk is door historica Manon van der Heijden een

⁸ R. Shoemaker, *Prosecution and punishment. Petty crime and the law in London and rural Middlesex, c. 1660-1725* (Cambridge 1991), 207

⁹ Stephen P. Frank, 'Narratives within Numbers: Women, Crime and Judicial Statistics in Imperial Russia, 1834-1913', *Russian review* 55 (1996), 541-566; P. Spierenburg, *How violent were women? Court cases in Amsterdam, 1650-1810* (1997), p.9-28

¹⁰ Garthine Walker, *Crime, Gender and Social Order in Early Modern England* (Cambridge, 2003), 111

¹¹ Trevor Dean, *Theft and Gender*, 399-415

¹² J. Warner, K. Graham en E. Adlaf, 'Women behaving badly: gender and aggression in a military town, 1653-1781', *Sex roles* 52:5 (2005), 289-298; A.M. Kilday, *Women and violent crime in enlightenment Scotland* (Suffolk, 2007), 146

¹³ Kloek, *Wie hij zij*, p. 135

¹⁴ Manon der Heijden, 'Criminaliteit en sekse in 18^e-eeuws Rotterdam: de verschillen tussen mannen- en vrouwencriminaliteit tussen 1700 en 1750', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 21:1(1995), 16; J.J.E. Blok, "Criminaliteit in Gouda 1750-1800" (ongepubliceerd onderzoek).

uitgebreid werk verschenen waarin de veelzijdigheid van vrouwencriminaliteit in Hollandse steden zorgvuldig is uitgewerkt.¹⁵ Daarin speelt de sociaaleconomische positie van de vrouw de hoofdrol.

Algemeen wordt urbanisatie en de effecten daarvan als voornaamste oorzaak van de stijging van bepaalde typen criminaliteit aangenomen en wordt de stad in toenemende mate gezien als een broeinest voor criminaliteit.¹⁶ Holland kende een ontzettend hoge urbanisatiegraad; zeventig procent van de bevolking woonde er in de grote steden. De vrouwen die naar de stad trokken voor een beter leven hadden vaak hun sociale vangnet achtergelaten. Ze kregen te maken met grotere bestaansrisico's waardoor zij vaker in aanraking kwamen met criminaliteit dan hun lotgenoten op het platteland of in de kleine steden.¹⁷ Ten slotte was er in deze Hollandse steden sprake van een vrouwenoverschot, veroorzaakt doordat veel mannen ver van huis in de zeevaart werkten. Ook trokken de steden veel migranten aan, waaronder veel alleenstaande vrouwen. Dit alles zou hebben bijgedragen aan een relatief onafhankelijke status van vrouwen, die, veel meer dan in andere gebieden in Europa, een publiek leven leidden en het vaker alleen moesten zien te rooien.¹⁸

De vraag rijst echter of deze verklaringen te generaliseren zijn. De stad wordt maar al te vaak in verband gebracht met criminaliteit maar was geen *pars pro toto* voor de gehele maatschappij. Door meer perifere gebieden als 's-Hertogenbosch en het omliggende platteland De Meierij te vergelijken met steden in Holland kunnen we dit veelal als evident beschouwde verband aan de kaak stellen. De verschillen in karakter tussen Hollandse en Brabantse steden doet vermoeden dat gegeven verklaringen niet geheel zullen opgaan voor de stad 's-Hertogenbosch. Als deze niet afdoende verklarend zijn, welke andere factoren speelden dan mee? Vrouwencriminaliteit in 's-Hertogenbosch dient als toetssteen voor de verklaringen die tot dusver zijn gegeven voor vrouwencriminaliteit in de vroegmoderne tijd en biedt mogelijk nieuwe inzichten in de aard en oorzaken van vrouwencriminaliteit.

¹⁵ Manon van der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800* (Amsterdam 2014)

¹⁶ Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*; J. M. Beattie, *The Criminality of Women in Eighteenth-Century England* (1975); H. Diederiks, 'Urban and rural criminal justice and criminality in the Netherlands since the Middle Ages: some observations', in: Johnson en Monkkonen, *The civilization of crime*, 160-162

¹⁷ K. Davids en Marjolein 't Hart (red.), *De wereld en Nederland: een sociale en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (Amsterdam 2011)

¹⁸ Els Kloek, *Vrouw des Huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009); Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 33-38

Onderzoeksmethoden en bronnen

Een diachroon onderzoek naar de ontwikkelingen van vrouwencriminaliteit in de stad 's-Hertogenbosch moet op deze vragen antwoord geven. Dit onderzoek duidt de omvang en de aard van vrouwencriminaliteit in 's-Hertogenbosch tussen 1629 en 1799 door deze zowel kwantitatief als kwalitatief te bekijken. De belangrijkste premisse is dat criminaliteit geen statisch gegeven is maar wordt beïnvloed door een scala aan politieke, culturele en sociale veranderingen. Wanneer stijgt en daalt het aandeel van vrouwen in de criminaliteit? Waardoor zou dit veroorzaakt kunnen zijn? Een antwoord op deze vragen vereist een diepere analyse van de specifieke delicten die door vrouwen gepleegd werden.

Aan de hand van de gegevens uit de stad en omgeving van 's-Hertogenbosch, onderzoek ik of de verklaringen die o.a. van der Heijden, Faber, van de Pol, Kloek aandragen voor het hoge aandeel vrouwen in de criminaliteit in de vroegmoderne tijd, ook opgaan voor de meer perifere en minder geurbaniseerde gebieden van Nederland. Criminele procesdossiers uit 1575-1819, afkomstig uit het archief van de Bossche schepenbank in het stadsarchief van 's-Hertogenbosch, is de belangrijkste bron. De schepenbank in de stad was bevoegd om zowel criminele als civiele zaken af te handelen. Ook mochten zij lijf- en doodstraffen opleggen in zogenaamde halsmisdrijven (misdrijven gericht tegen het leven), dit in tegenstelling tot de meeste schepenbanken in de Meijerij. Dit soort zaken werden dan ook doorgestuurd naar de schepenbank in 's-Hertogenbosch.

De procesdossiers van het rechterlijk archief zijn toegankelijk gemaakt via een database genaamd Dataschurk. Dit zorgde ervoor dat de gegevens beschikbaar waren in Acces en daardoor gemakkelijk handelbaar in Excel. De dataset bestaat uit 2438 dossiers, waarvan 476 vrouwen. In sommige gevallen werd een persoon vervolgd voor meerdere delicten. Gezien de omvang van dit werk heb ik ervoor gekozen alleen het eerste delict mee te nemen in de kwantitatieve beschrijvingen. Wanneer bij latere kwalitatieve analyse bleek dat verdere beschuldigingen verhelderend waren voor de duiding van de gebeurtenissen en compleetheid van het delict, zijn deze uiteraard alsnog meegenomen in de analyse. Onduidelijke en op essentiële onderdelen (delict, sekse) incomplete dossiers zijn weggelaten uit het onderzoek.

Naast deze eerste algemene aanpassingen van de dataset, zijn er een tweetal specifieke aanpassingen gedaan. De veelheid aan specifieke delicten is niet praktisch te verwerken in overzichtelijke grafieken of tabellen. Daarom zijn de delicten geclassificeerd op basis van classificatie zoals deze door onder andere Els Kloek en Manon van der Heijden is gebruikt.¹⁹ In het volgende hoofdstuk zal daarop nader worden ingegaan. Overigens is regelmatig ook juist weer ingezoomd op de specifieke delicten. Door deze jojo-beweging van in- en uitzoomen, werden de grote structuren alsmede het typische karakter van vrouwencriminaliteit in Den Bosch in het oog gehouden.

Openbare orde	Zeden	Vermogen	Geweld
Bedelarij	Hoererij	Diefstal	Mishandeling
Vagebonderij	Ontucht	Inbraak	Doden
Overlast	Bordeelhouden	Plundering	Geweldpleging
Banbreuk	Overspel	Heling	

¹⁹ Kloek, *Wie hij zij, man of wijf*; Manon van der Heijden, *Criminaliteit en sekse in 18^e-eeuws Rotterdam: de verschillen tussen vrouwen- en mannencriminaliteit tussen 1700 en 1750* (1995); Lotte van de Pol, *Vrouwencriminaliteit in Amsterdam in de tweede helft van de 17de eeuw* (1987)

De tweede classificatie gebeurde op basis van een stedelijke en een plattelandsomgeving. Om een zinvolle vergelijking te kunnen maken tussen steden in de provincie Holland en 's-Hertogenbosch, dienden de procesdossiers te worden opgedeeld tussen delicten die in de stad zelf, en delicten die in de omliggende Meierij hebben plaatsgevonden. Het heeft geen zin om delicten met elkaar te vergelijken wanneer niet duidelijk is in welke context deze hebben plaatsgevonden.

Bij geschiedschrijving speelt altijd de problematiek van beperkingen van het bronmateriaal. Het archief is niet voor alle jaren even compleet. Uit sommige jaren zijn tientallen dossiers beschikbaar, uit anderen zijn er slechts een handvol overgebleven. Het is onmogelijk om te bepalen welke jaren compleet zijn en zo niet, hoeveel dossiers missen. Door over een periode van anderhalve eeuw te kijken en de gegevens van 5 of 10 jaar samen te nemen hoop ik die problemen zo veel mogelijk te kunnen overbruggen en de grote trends en patronen zichtbaar te maken. Uitspraken over specifieke jaartallen zullen zo veel mogelijk vermeden worden. Vooral de gegevens vóór het begin van de zeventiende eeuw zijn erg incompleet. Het beginpunt van 1629 is dus ook vanwege praktische overwegingen gekozen. Na de vorming van de natiestaat in 1795, werd het Franse recht ingevoerd en werden oude rechtbanken vervangen. Dit bracht fundamentele veranderingen in het juridische systeem met zich mee. Ik heb er daarom voor gekozen de data uit deze overgangperiode niet mee te nemen.

Waarmee bovendien rekening moet worden gehouden is de mogelijkheid dat kleine criminaliteit via lokale schepenenbanken in de Meierij afgehandeld werd. Sommige vormen van criminaliteit zouden daardoor ondervertegenwoordigd kunnen zijn in de dossiers van de Bossche rechtbank. Wegens beperkte middelen en tijd richt dit onderzoek zich enkel op de dossiers uit de rechtbank van 's-Hertogenbosch. Ook de katholieke kerk bleef, ondanks protestantse overheersing, van groot belang in de nog steeds hoofdzakelijk katholieke sociale gemeenschap.²⁰ De kerk speelde in de katholieke gemeenschap ook een rol bij de conflictbeslechting van haar leden. Sommige, meestal kleine, delicten kwamen daarom niet bij de rechtbank terecht maar werden door de kerk binnen de gemeenschap beslecht. Strafvervolging kon in sommige gevallen ook worden afgekocht. Met een financiële schikking, zogenaamde compositie, werd niet de straf maar wel het proces afgekocht. Dit kwam dan ook niet meer in de dossiers terecht.²¹

Ten slotte is van belang dat er altijd kanttekeningen gezet dienen te worden bij het gebruik van primair bronmateriaal. Cijfers, ook die van officiële instanties, geven geen objectief beeld van de werkelijkheid. Wanneer de focus binnen het vervolgingsbeleid op specifieke typen misdrijven ligt, zal dit leiden tot een toename van die typen in de misdaadcijfers. Ik zou willen beargumenteren dat dit fenomeen van alle tijden is en dat vervolgingsbeleid en daarmee samenhangende criminaliseringsprocessen beter meegenomen kunnen worden in de analyse dan dat wordt geprobeerd deze los te zien van andere factoren.

Dat geldt ook voor het aantal (typen) delicten dat, om verschillende redenen, niet gerapporteerd wordt: het zogenaamde 'dark figure'. Ook in de hedendaagse criminologie is dit nog steeds een probleem. Dit heeft niet zozeer te maken met het verdwijnen of vergaan van gegevens maar met onderrapportage of het niet of nauwelijks vervolgen van bepaalde delicten.²² Ook aan de onderrapportage zal in dit onderzoek op dezelfde manier aandacht worden besteed. Welke delicten in meerdere en welke in mindere mate vervolgd werden is ook onderdeel van vrouwencriminaliteit en hoe deze tot stand kwam.

²⁰ Maarten Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen, 1999), 22-27

²¹ Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 54

²² Chris Hale, Keith Hayward, Azrini Wahidin en Emma Wincup (red.), *Criminology* (Oxford, 2013), 49

De setting: 's-Hertogenbosch 1600-1800

Middeleeuws 's-Hertogenbosch was tot in de vroege zestiende eeuw, voor de aanvang van de Tachtigjarige Oorlog, een bloeiende stad van aanzienlijke omvang. De stad telde toen ruim 20.000 Bosschenaren en was verreweg de grootste van het huidige Noord-Brabant. Het zou pas in de 19^e eeuw worden ingehaald door Tilburg en Eindhoven. Door zijn gunstige centrale ligging, tussen Antwerpen en het gewest Holland, verkreeg 's-Hertogenbosch de functie van handelsstad. Dit zou echter allemaal afgelopen zijn met het begin van de oorlog en de Nederlandse Opstand. Volgens het klassieke verhaal was het na 1579 een en al kommer en kwel zijn geweest in de Hertogstad. Het inwonertal liep drastisch terug en de stedelijke economie zou daarmee ook pijnlijk achteruit zijn gegaan. Wanneer de tot dan onneembaar geachte stad in 1629 door Frederik Hendrik tot capitulatie wordt gebracht en 's-Hertogenbosch tot 'Nederland' ging behoren, trof met een schamele 11.300 zielen aan binnen de stadsmuren.²³

Lange tijd werd er beweerd dat economisch verval, armoede en culturele en religieuze onderdrukking domineerde in het 's-Hertogenbosch van de zeventiende en achttiende eeuw. Recentelijk is gepoogd dat beeld bij te stellen. Het zou gemodelleerd zijn naar het platteland en voornamelijk gebaseerd zijn op gegevens uit Oost-Brabant.²⁴ Historicus Jord Hanus toont in *'Demografische neergang in Den Bosch?'* aan dat het met verlies van bevolking en neergang van de economie alleszins meeviel. De stedelijke bevolking liep inderdaad terug in het laatste kwart van de zestiende eeuw maar dit was geen structureel fenomeen. Aan de hand van grotere en meer gedetailleerde verzameling gegevens, waaronder doopregisters, laat hij zien dat er al in het begin van de zeventiende eeuw opnieuw 15.000 mensen in de stad woonden met daarbovenop nog een garnizoen van 2 tot 4.000 man.²⁵

Tot in de eerste helft van de zestiende eeuw kende 's-Hertogenbosch grote economische bloei. Hiervoor waren vooral de Brabantse jaarmarkten van belang en toen Amsterdam Antwerpen overnam als belangrijkste stapelmarkt in de Lage Landen, nam ook het belang van 's-Hertogenbosch af. De stad werd vooral nuttig voor de doorvoer van goederen van het noorden (Amsterdam en Rotterdam) naar het zuiden (Aken, Luik) en andersom. Ondanks de economische achteruitgang door het verminderde belang van Antwerpen, bleef 's-Hertogenbosch voor de lokale en regionale handel van betekenis. Het grote omliggende gebied, de Meierij, was van de stad afhankelijk.²⁶

Hoewel het op economisch en demografisch vlak genuanceerder lag dan het klassieke verhaal pretendeert, werd er op politiek vlak wel degelijk flink ingeleverd.²⁷ Met de overname van Brabant verloor 's-Hertogenbosch elke politieke vertegenwoordiging op nationaal vlak. Ondanks de vele protesten verkregen de Generaliteitslanden, waarvan Brabant deel uitmaakte, nooit de erkenning van zelfstandig gewest. De stad werd niet vertegenwoordigd in de Staten Generaal maar werd er wel door bestuurd. Alle hogere ambten in de stadsregering waren uitsluitend voorbehouden aan een protestantse elite uit de Republiek. Dit terwijl de meerderheid van 's-Hertogenbosch

²³ G.J. van Gurp, 'De ontvolking van 's-Hertogenbosch tussen 1579 en 1629', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 81 (1998), 407-435

²⁴ Kappelhof, A.C.M., 'Laverend tussen Mars en Mercurius. Demografie en economie', *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* (Zwolle/'s-Hertogenbosch, 1997) 55-77.

²⁵ Jord Hanus, 'Demografische neergang in Den Bosch? Bevolkingstrends in de 16^e en 17^e eeuw', *Bossche Bladen* 13 (2011), 120

²⁶ Danielle van den Heuvel, *Women and Entrepreneurship: Female Traders in the Northern Netherlands, c. 1580-1815* (Berkeley 2007), 76

²⁷ Maarten Prak & Willem Frijhoff (red.), *Geschiedenis van Amsterdam: een zelfbewuste stadstaat* (Amsterdam 2005), 96

bestond uit katholieke Brabanders die economisch en cultureel gezien veel meer dan op het Noorden, op het Zuiden gericht waren.²⁸

Den Bosch had in de zestiende eeuw bekend gestaan als 'Cleyn Roomen' en het offensief dat door de protestante regentenklasse was ingezet om het katholicisme zo veel mogelijk uit het publieke landschap te weren, zorgde voor de nodige spanningen. Aan de religieuze strijd kleefde natuurlijk ook een politiek aspect: katholicisme werd geassocieerd met Spanje. Ondanks de toenemende bekeringsijver, bleef het katholicisme een belangrijke culturele en sociale rol spelen in 's-Hertogenbosch²⁹. De Sint-Janskathedraal sierde – hoewel voor protestantse dienst versoberd – het stadsaanzicht en er was een groot aantal schuilkerken. In een groot aantal organisaties als ambachtsgilden, schutterijen en wijkverenigingen bleef de katholieke vertegenwoordiging groot. Gedurende de achttiende eeuw nam de godsdienstiviteit in scherpste af maar religieuze verschillen bleven tot in de negentiende eeuw voor spanningen zorgen.³⁰

²⁸ Prak, *Republikeinse veelheid*, 53

²⁹ Kappelhof, 'Laverend', 60; G. Rooijakkers, *Rituele repertoires: volkscultuur in oostelijk Brabant 1559-1853* (Nijmegen 1994), 11

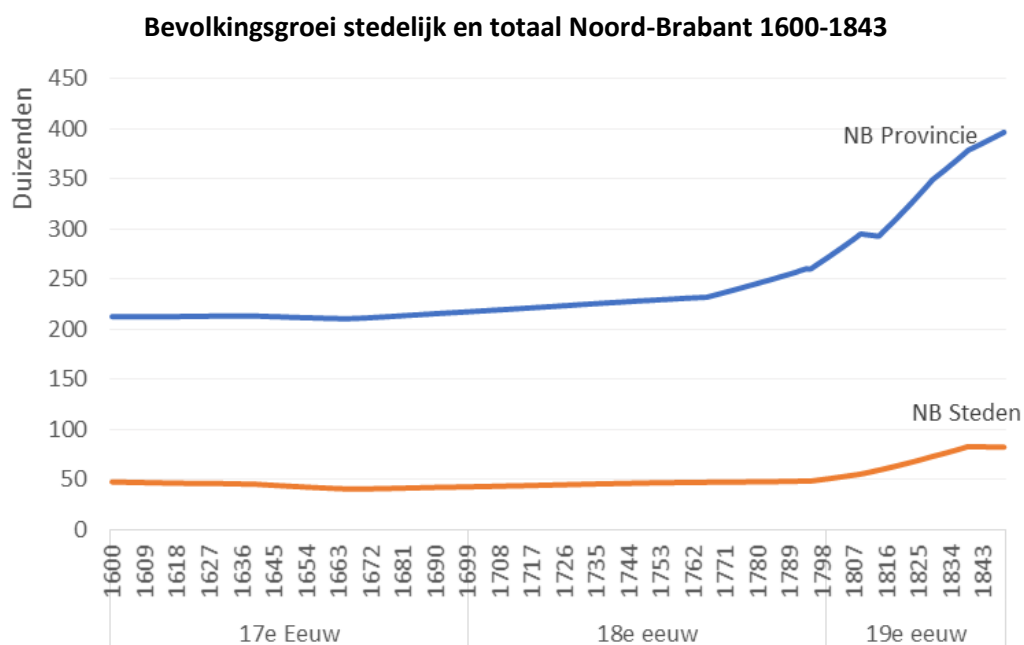
³⁰ Prak, *Republikeinse veelheid*, 22-27.

Bevolkingsomvang en criminaliteit

De meest algemene verklaringen voor een toename in criminaliteit zijn van demografische aard. In tegenstelling tot in de provincie Holland, steeg het inwoneraantal op het platteland in het zeventiende-eeuws Staats-Brabant sneller dan het aantal stadsbewoners. De urbanisatiegraad in deze provincie schommelde gedurende een periode van tweehonderd jaar, 1650 tot 1850, rond de twintig procent.³¹ Volgens andere bronnen lag de urbanisatiegraad voor de stad 's-Hertogenbosch zelfs nog lager, namelijk 13 procent.³² Dat betekent echter niet dat er geen sprake was van bevolkingsgroei. De totale bevolking van Staats-Brabant groeide tussen 1650 en 1850 met 87 en de stedelijke bevolking met 89 procent. Maar deze snelle groei vond vooral vanaf de late achttiende en het begin van de negentiende eeuw plaats.

Tussen 1650 en 1750 groeide de totale bevolking in Brabant met 8 procent en de stedelijke bevolking met 7.5 procent. Hier dus geen sprake van overvolle criminele broeinesten zoals die in Holland ontstonden, waar soms wel 70 procent van de bevolking in de steden woonde.³³ Het kan dan ook niet anders dan dat de aard van de criminaliteit in een plattelandsprovincie als Staats-Brabant verschilde van die in urbaan Holland.

In de periode van 1720 tot 1749 steeg het aandeel vrouwelijke criminelen in de stad van 11% naar 51% en dit aandeel bleef hoog tot het einde van de achttiende eeuw. Dit in een periode waarin de totale bevolking in de provincie Brabant slechts met 3% steeg. De stedelijke bevolking in Brabant was met 5% gestegen in 1749 ten opzichte van 1720. En zelfs die stijging was minder dan tussen 1670 en 1729. In die periode was de stedelijke bevolking met 11% gestegen, maar deze groei veroorzaakte geen grote toename in het aandeel vrouwen in de criminaliteit zoals we die vanaf 1729 zien. Pas vanaf de negentiende eeuw beginnen de steden in Noord-Brabant sneller te groeien en raakt de provincie meer geurbaniseerd.

Grafiek 1. Bron: Richard Paping, 'Jaarlijkse schatting Noord-Brabant' (ongepubliceerd, RUG, 2014)

³¹ Ongepubliceerd werk. Met dank aan dr. Richard Paping van Rijksuniversiteit Groningen voor het aan mij beschikbaar stellen van zijn gegevens.

³² Kappelhof, 'Laverend', 60

³³ Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 219

Stad en platteland

In stedelijk 's-Hertogenbosch begingen vrouwen veel vaker een misdaad dan dat dit op het omliggende platteland gebeurde. Zo zijn er 212 dossiers van misdaden gepleegd door een vrouw in de stad en 187 op het platteland, rekening houdend met het feit dat het aantal inwoners op het platteland ongeveer vijf keer zo groot was als in de stad. Ook het verschil in relatief aandeel van vrouwencriminaliteit op het totaal is groot. 14 procent van de misdaden die gepleegd werden op het platteland, zijn op het conto van vrouwen te schrijven. In de stad ligt dat percentage over de hele periode rond de 27 procent en dit loopt op tot 36 procent vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw.

Dat het karakter van de stad aantrekkelijk was voor het plegen van delicten is te verklaren door de aard van de stedelijke context. Voor het laatmiddeleeuwse Frankrijk concludeerde Claude Gauvard dat de stad dé plek bij uitstek was om criminele feiten te plegen.³⁴ Grootstedelijkheid bood een aantal schaalvoordelen aan criminelen. De bevolkingsdichtheid en fysieke nabijheid van verschillende sociale groepen verzekerde een ruime en gevarieerde doelgroep voor misdadigers maar tegelijkertijd ook een zekere anonimiteit.³⁵

Voor de verklaring van juist het vrouwelijke deel van criminaliteit zijn nog andere aspecten van de stedelijke context van belang. De Engelse historicus J.M. Beattie legde als eerste een verband tussen verstedelijking en vrouwencriminaliteit. De hoge criminaliteitscijfers bij vrouwen schreef hij voornamelijk toe aan een drietal verklaringen. Ten eerste verloren vrouwen die naar de stad trokken hun sociale vangnet van familie en de gemeenschap op het platteland. Ook economisch gezien moesten zij nu hun eigen bonen zien te doppen en werden daardoor veel zelfstandiger. Ten slotte zorgde dit ervoor dat zij zelf verantwoordelijk werden voor hun eigen welzijn en een veel meer publiek en risicovol leven leidden. Sinds zijn publicatie in 1975 hebben historici de veronderstellingen van Beattie bevestigd.³⁶ Ook voor de hoge criminaliteitscijfers van vrouwen in vroegmodern Holland, zijn zoals we eerder gezien hebben, vergelijkbare verklaringen gegeven.

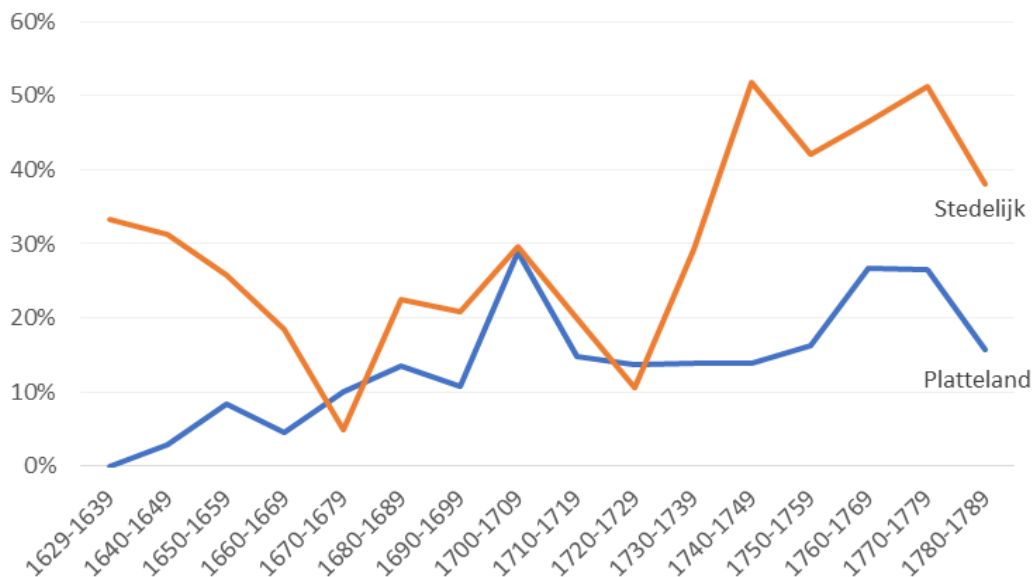
We moeten echter oppassen het stedelijke misdaadpatroon als geldend voor de gehele Republiek te beschouwen. Zoals we eerder zagen was de sterk geurbaniseerde stedelijke context van de steden in het gewest Holland zeer uitzonderlijk en geen weerspiegeling van de situatie in de rest van het land. Juist daarom dient ook aandacht te worden geschonken aan de specifieke aard van vrouwencriminaliteit in de context van het platteland. Bovendien is voorzichtigheid geboden met het koppelen van kwantiteit aan betekenis. De stijging van vrouwencriminaliteit zien we vooral in de stad terug maar dit betekent zeker niet dat de rurale context geen essentieel puzzelstuk is in het begrijpen van de aard van vrouwencriminaliteit.

³⁴ C. Gauvard, 'De grace espaciale'. *Crime, état et société en France à la fin du Moyen Âge* (Parijs, 1991), 268, 290

³⁵ J.L. McMullan, 'Criminal organization in sixteenth and seventeenth century London', *Social problems* 29 (1982), 311-315.

³⁶ Peter King, *Crime and Law in England 1750-1840: Remaking Justice from the Margins* (Cambridge, 2007); Beattie, J.M., 'The criminality of women in eighteenth-century England'. *Journal of Social History* 8 (1975); van der Heijden, *Misdadige vrouwen*; R.B. Shoemaker, *Prosecution and punishment: petty crime and the law in London and rural Middlesex* (Cambridge, 1991)

Het percentage vrouwelijke verdachten op het platteland en in de stad 's-Hertogenbosch 1629-1789

Grafiek 2. Bron: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, procesdossiers dataschurk, 1629-1789

Het vroegmoderne platteland had, al dan niet terecht, te kampen met een ernstig imagoprobleem. Vroegmoderne bronnen schilderden het platteland af als erg gevaarlijk en rurale gebieden stonden bekend om hun hoge graad van banditisme.³⁷ De geweldcultuur op het platteland werd gevreesd en reizigers waagden zich zelden ongewapend op weg buiten de steden.³⁸ Toch was dit geen probleem van louter perceptie. Historici zijn in het algemeen in consensus dat het platteland veel gevaarlijker was dan de stad. Dit had niet zozeer te maken met de frequentie van misdaad als wel met de aard ervan. Gewelddelicten kwamen, ook in Nederland, veel vaker voor in de meer landelijke gebieden.³⁹ Vooral de gewelddadige bende is een fenomeen dat het platteland in het bijzonder rijk is.⁴⁰

Dit verschil in de aard van criminaliteit in de stad en op het platteland geldt ook in Den Bosch. Verschillen in misdaadpatronen houden nauw verband met de verschillen in de aard van het leven in de stad en in meer rurale omgeving. Ze worden veroorzaakt door en getuigen van verschillen in de aard van het leven van vrouwen in stedelijke of rurale context, op het gebied van sociale contacten, economische mogelijkheden en moeilijkheden maar ook op het gebied van sociale en culturele identiteit.

Essentieel voor de vroegmoderne stad is het poorterschap. Er was sprake van een groot verschil tussen zogenaamde poorters en niet-poorters. Men werd poorter door geboren te zijn uit ouders die poorters waren, als man te huwen met een poortersvrouw of door het poorterschap te kopen. Het was zorgde niet alleen voor verbinding binnen de stadsgemeenschap maar gaf de poorter

³⁷ Maarten van Dyck, 'De stad als onafhankelijke variabele en centrum van moderniteit. Langetermijntrends in stedelijke en rurale criminaliteitspatronen in de Nederlanden (1300-1800)', *Stadsgeschiedenis* 1 (2006), 7

³⁸ Ibidem, 7

³⁹ Eric Johnson & Eric Monkkenen et al (red.), *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country since the Middle Ages* (Illinois 1996), 138-149; 160-162

⁴⁰ Johnson & Monkkenen, *Civilization*, 138-149

ook toegang tot verschillende sociale verbanden.⁴¹ Zo kon je lid worden van het gilde en was poorterschap vereist bij het bekleden van overheidsfuncties. Deze voordelen wogen vanzelfsprekend zwaarder voor mannen dan voor vrouwen, gezien het feit dat vrouwen van deze privileges überhaupt geen gebruik konden maken. Toch hield dit burgerschap ook voor vrouwen verband met sociale status. 'Burgers en ingezetenen' werden samen tegenover de 'vreemdelingen' gesteld.⁴²

⁴¹ Aart Vos, *Burgers, broeders en bazen: het maatschappelijke middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum, 2007), 21; 35-38

⁴² Lotte van de Pol, *Amsterdams hoerdom: prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam, 1996), p. 67

Specifieke delicten

In de vorige hoofdstukken is besproken wat de uitwerking van bevolkingsomvang en –groei op criminaliteit in het algemeen is. De manier waarop de demografische ontwikkelingen doorwerken op de aard van vrouwencriminaliteit kunnen niet worden onderzocht door alleen de grote demografische ontwikkelingen en verschillen tussen stad en platteland mee te nemen. Het is nodig om dieper in te gaan op de delicten die kenmerkend zijn voor misdaden die door vrouwen gepleegd werden. In dit hoofdstuk zullen die specifieke delicten nader aan bod komen. Welke typen delicten kleurden de aard van criminaliteit bij vrouwen? En hoe kwam die criminaliteit tot stand?

In Diagram 1 is te zien dat vrouwen zich in de eerste plaats schuldig maakten aan delicten die te maken hebben met de openbare orde. Samen met zeden- en vermogensdelicten, vormen deze drie categorieën bijna negentig procent van alle typen delicten die door vrouwen werden gepleegd.

Deze verdeling wil dus niets zeggen over de verhoudingen tussen mannen en vrouwen maar laat alleen zien aan welke typen delicten vrouwen zich schuldig maakten. Binnen de drie belangrijkste categorieën, veroorzaken een aantal delicten het hoge misdaadcijfer bij vrouwen. In onderstaande Tabel 1 is een overzicht te zien van de delicten die het meest frequent voorkwamen. Deze delicten vormen het hoge aandeel door vrouwen gepleegde misdaden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw.

Delictverdeling van vrouwencriminaliteit in percentages, 's-Hertogenbosch 1629-1795

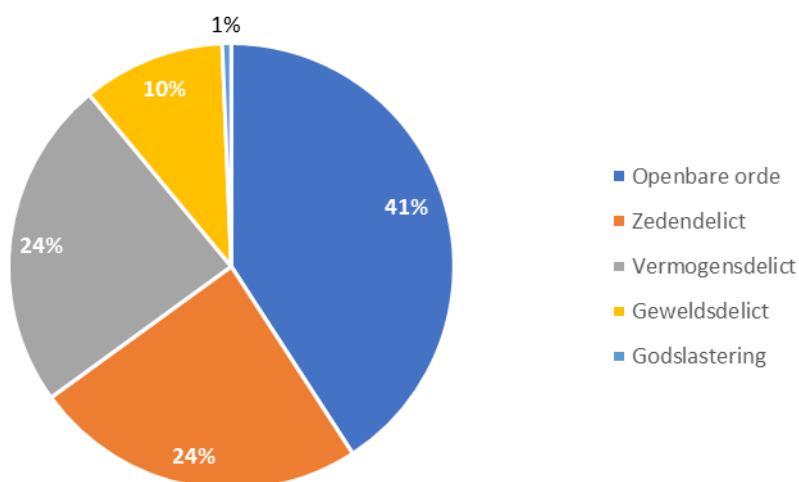

Diagram 1. Bron: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, procesdossiers dataschurk, 1629-1795

De meest gepleegde delicten door vrouwen in 's-Hertogenbosch, 1629-1795

Delict	Aantal	Percentage
Bedelarij	83	17,5%
Diefstal	76	16%
Hoererij	71	15%
Landloperij (vagebond)	58	12%

Tabel 1. Bron: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, procesdossiers dataschurk, 1629-1795

'Schuym van volck'

Bedelaars en vagebonden

Een groep landlopers struinde in 1710 over het platteland. Ze wisten dat ze hier ten gevolge van het plakkaat niet mochten komen. Toch liep het 'schuim van volck' er troepsgewijs rond, onder leiding van Peter Janssen. De mannen en vrouwen stalen vruchten en vielen de 'ingezetenen' lastig. In 1716 zwierf opnieuw een grote groep 'heidenen' door de meierij. Dit keer een groep van wel dertig mensen, zowel mannen als vrouwen. De meeste te voet, sommigen te paard, trokken ze in de richting van de Baronie van Breda. Acht mensen werden aangehouden, zes vrouwen en twee mannen. Een enkeling was elders al eerder geselsd en gebrandmerkt. De groot deel van de landlopers kwam van ver: van Zwolle tot Nancy, van Gent tot Münster.⁴³

Als we spreken over bedelaars en vagebonden, spreken we in de vroegmoderne tijd grotendeels over dezelfde groep. De allerarmsten van de samenleving. Zonder vaste woon- of verblijfplaats, zonder baan, dagelijks op zoek naar een manier om te overleven. Ze waren 'poorters' dusdanig tot last dat alleen al hun aanwezigheid een overtreding was van de openbare orde. In bijna een kwart van alle procesdossiers uit de zeventiende- en achttiende-eeuws 's-Hertogenbosch komt de aanklacht "bedelarij" of "vagebonderij" voor. Bijna veertig procent van de veroordeelde bedelaars en vagebonden was een vrouw.⁴⁴

In het werk van Van der Heijden, wordt bedelarij als een stedelijke problematiek omschreven. Door hervormingen in de landbouw en de grote economische aantrekkingskracht van de handelssteden vertrokken grote groepen mensen in de zestiende eeuw naar de stad. Die stedelijke groei zou een extra druk op de armenzorg met zich mee brengen.⁴⁵ In Den Bosch kwam bedelarij juist veel vaker op het platteland voor. Dit komt dan ook meer overeen met de verklaringen van historicus Robert Jütte, die landloperij juist als typisch ruraal delict verklaarde.⁴⁶

Er was in grote delen van Europa, sprake van zogenaamde 'vloedgolven' van bedelaars en landlopers die enorm groeide tijdens de zomermaanden, vooral op het platteland. Ook na militaire campagnes, door groepen gedomobiliseerde soldaten en weggejaagde slachtoffers van oorlog, ontstonden golven van landlopers. Vanzelfsprekend ook hadden ook economische depressies en crises hierop invloed.⁴⁷

Eerloze landlopers

Het burgerschap hing samen met een ander belangrijk aspect van de vroegmoderne samenleving. Het principe van eerbaarheid, oftewel reputatie. Iemands reputatie had behalve gevolgen voor iemands sociale status, ook juridische gevolgen. Zogenaamde 'eerlijke' mensen hadden meer rechten dan 'eerloze'.⁴⁸ De enorme toename van paupers in de zestiende eeuw zorgde voor een wijziging in wetgeving die het onderscheid maakte tussen 'deserving' en 'undeserving poor'. Deze nieuwe definitie erkende werkeloosheid an sich niet meer als excuus voor bedelarij. Bedelarij door de

⁴³ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk Archief, procesdossier nr. 169-13; Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk Archief, procesdossier nr. 079-7

⁴⁴ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, procesdossiers. 548 van in totaal 2483 dossiers bevatten een aanklacht wegens bedelarij of vagebonderij (22,1%). Van de 374 dossiers met 'bedelarij' of 'vagebonderij' als eerste misdaad, zijn 141 dossiers van vrouwen (37,7%).

⁴⁵ Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 187

⁴⁶ Robert Jütte, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe* (Cambridge 1994), 143

⁴⁷ Jütte, *Poverty and Deviance*, 49

⁴⁸ Lotte van de Pol, *Amsterdams hoerdom*, 67

lichamelijk 'gezonde' armen werd gecriminaliseerd. Overal in vroegmodern Europa werden armen en in het bijzonder 'eerloze' armen, steeds vaker doelwit van sociale onvrede en werden ze in toenemende mate gezien als de oorzaak van morele en civiele wanorde.⁴⁹

Een stereotype van de gevaarlijke ontheemde, meesterloze, dakloze ontwikkelde zich gedurende de zestiende en zeventiende eeuw. Landlopers waren geen normale criminelen: ze werden beschouwd als een enorme bedreiging voor de samenleving en daarom vervolgd en gestigmatiseerd als criminelen. Niet vanwege hun acties, maar vanwege hun positie. Het is zeer waarschijnlijk dat het aantal mensen dat als vagebond of landloper kon worden aangeduid gedurende de hele zeventiende eeuw in de meeste Europese landen toenam. Maar de situatie werd nog schrijnender in de achttiende eeuw, niet alleen door verslechterde demografische en economische omstandigheden maar ook door groeiende inspanningen vanuit de overheid om het probleem uit te roeien.⁵⁰

De angst voor armen en hun groeiende aantallen kwamen natuurlijk niet uit de lucht vallen. In 1639 was het aantal bedelaars in 's-Hertogenbosch zo groot dat het bestuur van de stad 'twee cloecke mannen' inschakelde om ze weg te jagen.⁵¹ Er is niet veel bekend over precieze aantallen maar duidelijk is dat het moet zijn gegaan om 'een verbazende menigte armen'.⁵² In de bloeitijd van de stad, de eerste helft van de zestiende eeuw, deed ongeveer 15 procent van de bevolking beroep op de armenzorg.⁵³ Met het achteruitlopen van de economische en demografische situatie in de stad, liep dat aantal alleen maar verder op. Volgens het beeld dat het stadsbestuur halverwege de achttiende eeuw afschilderde, leefde ongeveer de helft van de bevolking toen in armoede.⁵⁴ Hoewel dit beeld misschien somberder was dan de werkelijkheid, is dit cijfer wel een indicatie. Ook in de jaren die volgden bleven de aantallen hulpbehoevenden schommelen tussen de 20 en 30 procent.⁵⁵

Bedelende vrouwen

Ook in Den Bosch gold een juridisch onderscheid tussen eerloze en 'eerlijke armen'. Alleen de mannen en vrouwen die niet fysiek niet in staat waren te werken, ontvingen een vergunning om te bedelen.⁵⁶ Rond het midden van de achttiende had het stadsbestuur een lijst laten samenstellen van de 153 inwoners die in het bezit waren van zo een bedelvergunning. Veruit de meeste van hen, 116 personen, waren vrouwen. Vaak waren zij weduwe en/of bejaard.⁵⁷

Dat zo een groot deel van de bedelvergunninghouders een vrouw was, zou kunnen suggereren dat vrouwen vaker in armoede leefden en minder dan mannen, andere mogelijkheden hadden om rond te komen dan door middel van bedelen. Toch was 'slechts' 37 procent van de vervolgde bedelaars in de procesdossiers een vrouw. Er is dus sprake van een discrepantie tussen de 'eerlijke' bedelaars, die voor het overgrote deel vrouw waren en de vervolgde, eerloze landlopers, die over het algemeen van het mannelijke geslacht waren. Kloek en Van der Heijden stellen dat ook

⁴⁹ Jütte, *Poverty and Deviance*, 143

⁵⁰ Ibidem, 143

⁵¹ OSA H/P 266, 16 augustus 1639 in: Aart Vos, *Burgers, broeders en bazen*, 312

⁵² A. Vos e.a. (red.) *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1997), 79-94

⁵³ A. Kappelhof, *Armenzorg in Den Bosch: de negen blokken 1350-1810* (Utrecht 1983), 10

⁵⁴ J. de Kruif, *Honderdvijftig jaar armoede en armenzorg in Den Bosch 1750-1900* (ongepubliceerde dissertatie, Radboud Universiteit, 1990)

⁵⁵ Aart Vos, *Burgers*, 312

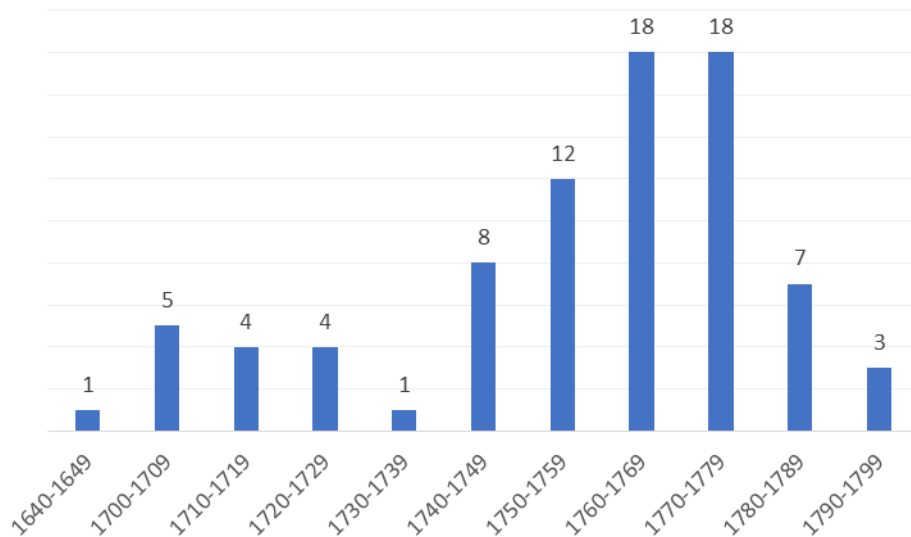
⁵⁶ Aart Vos, *Burgers*, 311-312

⁵⁷ Ibidem

in Leiden en Rotterdam, waar het aantal vervolgte bedelende vrouwen nog lager lag, de overheid meer clementie had met bedelende vrouwen dan met bedelende mannen.⁵⁸

Opvallend is ook dat het grootste deel van de vervolgte bedelaarsters op het platteland bedelden. Dit zou te maken kunnen hebben met het feit dat er zulke duidelijke regels waren in de stad met betrekking tot wie mocht bedelen en wie niet. Een waarschijnlijker verklaring zou kunnen zijn dat het aantal vervolgte bedelaarsters op het platteland hoger lag, niet zozeer omdat daar zoveel meer bedelaars waren, maar omdat bedelen op het platteland vaak gepaard ging met landloperij en dit gebeurde vaak in groepen of 'bendes'. Hier zien we opnieuw raakvlakken met marginaliteit. Zwervende, alleenstaande vrouwen zonder poorterschap werden vaker geassocieerd met 'eerloosheid'. De bejaarde vrouw uit de kerkelijke gemeenschap of een poorteres die weduwe raakt is vele malen 'eerlijker' arm dan de onbekende, zwervende migrant.

Aantal van bedelarij verdachte vrouwen in procesdossiers, 's-Hertogenbosch, 1629-1799

Grafiek 3. Bron: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, procesdossiers dataschurk, 1629-1799

De vervolging van de zwervende bedelaar had in overheidsbeleid meer prioriteit. In een aantal procesdossiers wordt verwezen naar een plakkaat van de Staten Generaal uit 1695 waarin staat dat *'[landloopers, bedelaers en vagabonden] voornamentlijk ten platten Lande, in seer grooten getale by den anderen vergaderen, en van de eene Plaetse na de andere, troupsgewijse passeren, en onderwegen, ofte daer sy blijven leggen, veel moedwilligheden, dieveryen, ende ingezetenen overlast besorgen'*.⁵⁹ In de Bossche procesdossiers wordt regelmatig naar dit plakkaat verwezen als verantwoording voor de vervolging en straf voor de opgepakte landlopers. Het plakkaat heeft alle

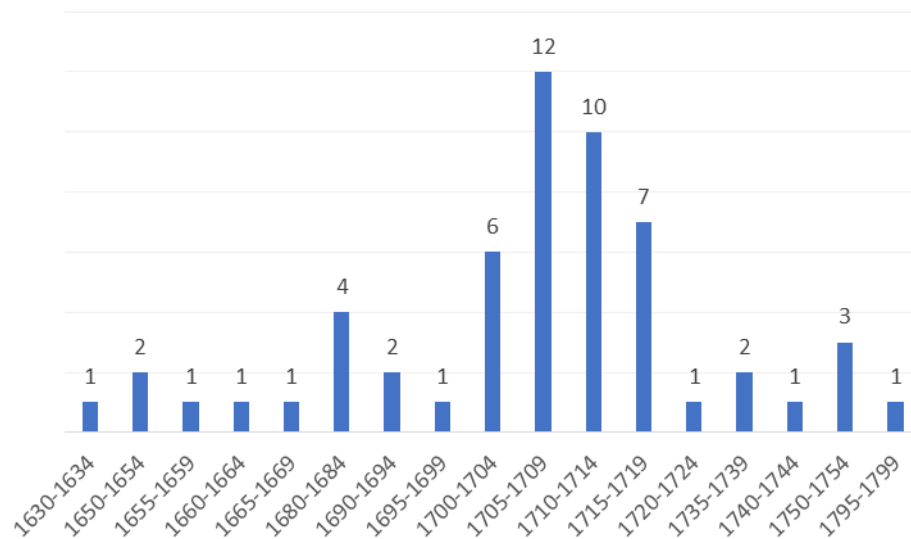
⁵⁸ In Leiden gaat het om minder dan één derde van de bedelaars. Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 189; Kloek, *Wie hij zij: man of wijf*, 140

⁵⁹ Algemeen Rijksarchief Den Haag, Jacobus Scheltus, *'Groot-placaetboek, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de Staten Generaal der Verenigde Nederlanden[etc]'*, deel 4 (Den Haag, 1705), 509, bibliotheeksignatuur H 21 D-4.

rechters de macht gegeven om vagebonden en landloopsters, zij het mannen of vrouwen, in hechtenis te brengen en te straffen.⁶⁰

Dit onderschrijft dat bedelarij, vagebonden en landlopers in de gehele Republiek een plattelandsprobleem van aanzienlijke omvang is geweest. De economische achteruitgang gedurende de gehele zeventiende en achttiende eeuw zal voor een grote toename in het aantal landlopers en bedelaars gezorgd hebben. Toch zal vooral beleid voor de plotselinge piek in het aantal vervolgde vagebonden en landlopers hebben gezorgd. Zoals in grafiek te zien is, valt deze exact samen met het uitbrengen van het plakkaat tegen landlopers, vagebonden en bedelarij door de Staten Generaal der Verenigde Nederlanden in 1695, waarnaar in zo veel van de Bossche procesdossiers verwezen werd. Om op te kunnen treden tegen de landlopers die op het platteland soms voor veel overlast zorgden werd van dit nieuwe juridische instrument duidelijk dankbaar gebruik gemaakt.

Aantal van vagebonderij verdachte vrouwen in procesdossiers, 's-Hertogenbosch 1630-1799

Grafiek 4. Bron: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, procesdossiers, 1629-1799

⁶⁰ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk Archief, procesdossier nr. 121-07

‘Onbehoorlijke conversatie’

Zedeloze vrouwen

De twintigjarige Wilhelmina Schniewind, geboren te Cleve, vertelde dat haar vader een procureur was geweest. Wellicht kon dat nog bijdragen aan haar reputatie. Op 22 september 1763 was zij met een regimentsdokter, een heer genaamd Kannenberg, naar de stad 's-Hertogenbosch gekomen. Voor acht maanden diende ze bij hem als dienstmeid, tot ze in mei 1764 vertrok.

Een werk- en woonplek waren moeilijk te vinden voor Wilhelmina. Na verschillende baantjes en verblijven bij verschillende mensen, kwam ze uiteindelijk in een hoerhuis terecht. Hier ontmoette zij een Zwitserse officier met wie zij zogenaamd “vleeschelijk converseerde”. Ze werd betrap en gearresteerd, de officier ging vrijuit.

Niet lang daarna werd de 18-jarige Adriana van de Heuvel uit Offeren, Gelderland, opgepakt. Tot voor kort had ze in Gelderland bij boeren tegen kost en inwoning gewerkt. Daarna had zij bij een melkboer in Rotterdam als meid gewerkt. Acht dagen vóór haar arrestatie was zij met het schip van Rotterdam naar 's-Hertogenbosch vertrokken. In de stad aangekomen, dronk ze eerst een koffie in “het Hoefijzer”, waarna ze op zoek was gegaan naar een plek om te overnachten.

Zo was ze terecht gekomen bij het huis van Lambert van Hommert, een bordeelhouder, waar zij een nachtje mocht blijven slapen. In het bordeel van Lambert leerde zij Wilhelmina Schniewind kennen die Adriana's naam na een stevige ondervraging had doorgegeven aan de procureurs.

De nachten voorafgaand aan haar arrestatie sliep Adriana bij “zwarte Kaat” op de Markt. Daar leerde zij een ruiter kennen, Johannes Hoogmaet, die haar aan onderdak hielp bij pruikenmaker Rodrigo. Toen ze met ruiter Johannes werd betrap, werd ook Adriana gearresteerd.⁶¹

De definitie van een zedendelict in de vroegmoderne tijd is niet onproblematisch. Waar het tegenwoordig voornamelijk mannen zijn die zich aan een zedenvergriep schuldig maken, waren dat in de Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw juist voornamelijk vrouwen. Bijna zeventig procent van de voor een zedendelict veroordeelde personen in 's-Hertogenbosch tussen 1600 en 1800, was een vrouw. Dit verschil wordt hoofdzakelijk veroorzaakt door een verschil in definitie.

Normen over seksueel toelaatbaar gedrag zijn aan plaats en tijd onderhevig. Overspel, seks voor het huwelijk en prostitutie werden in 's-Hertogenbosch, en de rest van de Nederlanden, als zeer ernstige vergriepen gezien. Het overheidsbeleid was daar dan ook in hoge mate op gericht. Andere seksuele normen zorgden voor andere zwaartepunten. Zo werd verkrachting in eerste instantie als een familiekwestie beschouwd, die ook als zodanig en die kring diende te worden opgelost.⁶²

Prostituerende vreemdelingen

Dit is een typisch voorbeeld van prostitutie zoals dat in achttiende-eeuws 's-Hertogenbosch voorkwam. Het woord prostitutie werd echter nog niet of nauwelijks gebruikt. In de procesdossiers wordt enkel gesproken over ontucht en hoererij. Dat waren algemene termen voor ontoelaatbaar seksueel gedrag waaraan dus ook mannen zich schuldig konden maken. Of er sprake was van seks voor geld is dus niet altijd duidelijk omdat hierin wat betreft terminologie tot in de achttiende eeuw, geen onderscheid werd gemaakt.⁶³ Toch gaat het in 's-Hertogenbosch in zeker de helft van de gevallen wel degelijk over prostitutie in de huidige zin van het woord.

De belangrijkste risicofactoren voor prostitutie waren armoede, werkeloosheid en ontworteling, het ontbreken van de sociale en economische bescherming en controle van

⁶¹ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk Archief, procesdossier nr. 075-22

⁶² Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 139

⁶³ Van de Pol, *Amsterdams hoerdom*, 30

echtgenoot, familie, huishouden of buurt.⁶⁴ Ook in de archiefstukken uit 's-Hertogenbosch is dit duidelijk terug te zien. Meer dan 36 procent van de vrouwen die voor 'hoerij' werden opgepakt, kwam uit het buitenland (voornamelijk Duitsland). Kijken we ook naar vrouwen uit steden meer dan 50 kilometer van Den Bosch verwijderd, gaat het zelfs om de helft van de vrouwen.

Zij hadden nauwelijks of helemaal geen sociale contacten in 's-Hertogenbosch en moesten het ook economisch zelf zien te rooien. In het voorbeeld zagen we dat Wilhelmina en Adriana geen familie hadden die voor hen zorgde. Ze waren niet getrouwd en leidden een zwervend bestaan op zoek naar een inkomen en onderdak. Steeds opnieuw zochten zij op een andere plek hun heil. Beide vrouwen hadden verschillende vormen van arbeid geprobeerd. Ze waren dienstmeid geweest, schoonmaakster, boerenknecht. Toch waren zij steeds opnieuw vertrokken op zoek naar beter (betaald) werk. Volgens Franse tijdgenoot Parent-Dûchâtelet waren slechte betaling voor vrouwenarbeid en gebrek aan werk voor vrouwen de belangrijkste oorzaken voor prostitutie.⁶⁵

Organisatie van prostitutie

Prostitutie is bij uitstek een stedelijk verschijnsel. Vooral in grote en dichtbevolkte steden, afhankelijk van het karakter van de stad en het overheidsbeleid, kwam veel prostitutie voor.⁶⁶ In de Nederlanden was Amsterdam zo een stad. De havenstad met een beleid dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw ineffectief was en prostitutie in de tweede helft van de zeventiende eeuw, binnen bepaalde grenzen, tolereerde, had een internationale reputatie als prostitutiestad. Dat gold overigens voor de meeste grote steden als Londen en Parijs. 's-Hertogenbosch was een middelgrote provinciestad waar een uitgebreide organisatie van speelhuizen en bordelen niet bestond. Wel was er in de stad een soldatengarnizoen van wisselend tussen de twee- en vierduizend man aanwezig. Dit had invloed op het karakter van de stad en zal prostitutie in de hand hebben gewerkt.⁶⁷

Elke woning, kamer of kelder waar prostitutie plaatsvond, werd een hoerhuis genoemd. Gewoonlijk woonden in een hoerhuis enkele prostituees, maar ook huizen of herbergen waar gelegenheid tot seks werd gegeven, golden als hoerhuis. De persoon aan het hoofd van zo een huishouden, stond een hoerenwaardin, al dan niet bijgestaan door een hoerwaard.⁶⁸ Hoewel er een aantal bekende hoerhuizen in 's-Hertogenbosch waren die als zodanig in de procesdossiers geregeld terugkwamen, was er geen sprake van een uitgebreide organisatie van luxe speelhuizen en bordelen zoals die in Amsterdam aanwezig waren. De vrouwen die in de Bossche hoerhuizen terecht kwamen, zochten daar in de eerste plaats onderdak en de economische middelen om te overleven. Het ging in de provinciestad dan ook uitsluitend om kleinschalige bordelen waaraan een hoerwaard(in) aan het hoofd stond.⁶⁹

De hoerenwaardin

Waar in Amsterdam tegen het eind van 18^e eeuw grote investeerders met luxe bordelen de kleine hoerenwaardinnen van de markt dreven, waren het in Den Bosch juist de kleine bordelen waaruit de prostitutie bestond. Dit waren geen rijke handelaren maar veelal zelf ook armoedzaaiers. 14 van de in totaal 24 verdachten die 'onbehoorlijke conversatie' hadden toegelaten in hun huis waren vrouwen.

⁶⁴ Van de Pol, *Amsterdams hoerdom*, 105

⁶⁵ Parent-Dûchâtelet, *De la prostitution dans la ville de Paris : considérée sous le rapport de l'hygiène publique, de la morale et de l'administration* (Parijs, 1837), 91

⁶⁶ Van de Pol, *Amsterdams hoerdom*, 101

⁶⁷ Ibidem

⁶⁸ Van de Pol, *Amsterdams hoerdom*, 264

⁶⁹ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk Archief, Dataschurk procesdossiers

Zo ook de vijftigjarige Catrien van Beeringen die de kost verdiende met breien maar zo af en toe ook 'een soopje schonk'. Af en aan woonden er jonge vrouwen bij haar in huis. De 27-jarige Catharina Schwender uit Breda gaf aan de schepenen toe, wanneer de gelegenheid zich voordeed, in het huis van Catrien de 'hoer te spelen', nadat ze elkaar zes weken daarvoor op de Bossche kermis ontmoet hadden. Het geld dat ze daarmee verdiende, werd door hen gezamenlijk aan het huishouden uitgegeven.⁷⁰

Ook in de andere gevallen liet Catrien de jonge vrouwen in haar huis prostitueren als zij het loon dat ze daarmee verdiende aan Catrien afstonden. In ruil daarvoor kregen de vrouwen dan onderdak. Op deze manier lijkt er niet zozeer sprake van een uitbuitingssituatie zoals je die misschien zou verwachten in een situatie van bordeelhouder en prostituee. Deze vrouwen lijken echter gezamenlijk tot een rationele afspraak te zijn gekomen die voor hen beide economisch gunstig was.

Schande en marginaliteit

Dat prostituees een marginale plek in de samenleving innamen blijkt uit het feit dat zij zich al sinds Romeinse tijd verplicht moesten onderscheiden van de eerbare vrouwen. Niet ongebruikelijk was dat dit gebeurde aan de hand van afwijkende kleding of tekens.⁷¹ Die kleding en herkenningstekens verschilden per streek maar kwamen in veel delen van Europa voor.⁷² In Bergamo in het huidige Noord-Italië, droegen bordeelhoudsters een muts met daarop een belletje, de meisjes van lichte zeden een mantel van geel bombazijn. In Parma droegen zij een korte, witte mantel tot aan de gordel en in Padua een hoge kraag.⁷³

Ook in de Nederlanden kwamen deze stigmatiserende herkenningstekens voor. Margaretha van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen, beval in 1265 dat prostituees voortaan een lint op de schouder moesten dragen. Dit op aandringen van de eerbare burgers van Bergen. Tweehonderd jaar later moesten zij in diezelfde stad een gele armband dragen.⁷⁴ Op deze manier moest verzekerd worden dat dames van lichte zeden op geen enkele manier voor eerbare vrouwen werden aangezien of - nog erger - voor edele dames, waarmee zij soms door hun opzichte kleding verward werden.⁷⁵

Zoals eerder genoemd kwamen Bossche prostituees in een derde van de gevallen niet uit de Nederlanden. In meer dan helft van de gevallen kwamen zij van buiten de stad Den Bosch. Zij hadden geen of weinig sociale contacten, geen familie en leidden vaak een relatief zwervend bestaan. Deze sociaaleconomische redenen zorgden er mede voor dat deze vrouwen in de marge van de samenleving terecht kwamen. Het stigma dat zij als zwervende, alleenstaande vrouwen zonder poorterschap al verkregen hadden, werd nog eens versterkt door noties van eerbaarheid rondom seksualiteit.

Ideeën over eerbaarheid werkte niet alleen stigmatiserend voor de prostituee maar zorgde voor een uitvergroting van vrouwelijke seksualiteit in het algemeen. De eerbaarheid van de vrouw was bovenal afhankelijk van haar seksuele reputatie. Bij vrouwen kon de term 'eer' in vroegmodern

⁷⁰ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk Archief, procesdossier nr. 171-20

⁷¹ Ferdinand van Hemelreyk, *Marginalen in de geschiedenis: over beulen, joden, hoeren en andere zondebokken* (Leuven, 2004), 227

⁷² Voor voorbeelden in Frankrijk en Duitsland zie: U. Robert, *Les signes d'infamie au moyen âge: Juifs, Sarrasins, hérétiques, lépreux, Cagots et filles publiques* (Parijs, 1891); F. Irsigler en A. Lassotta, *Bettler und Gaukler, Dirnen und Henker: Außenseiter in einer mittelalterlichen Stadt ; Köln 1300 – 1600* (Köln, 1984)

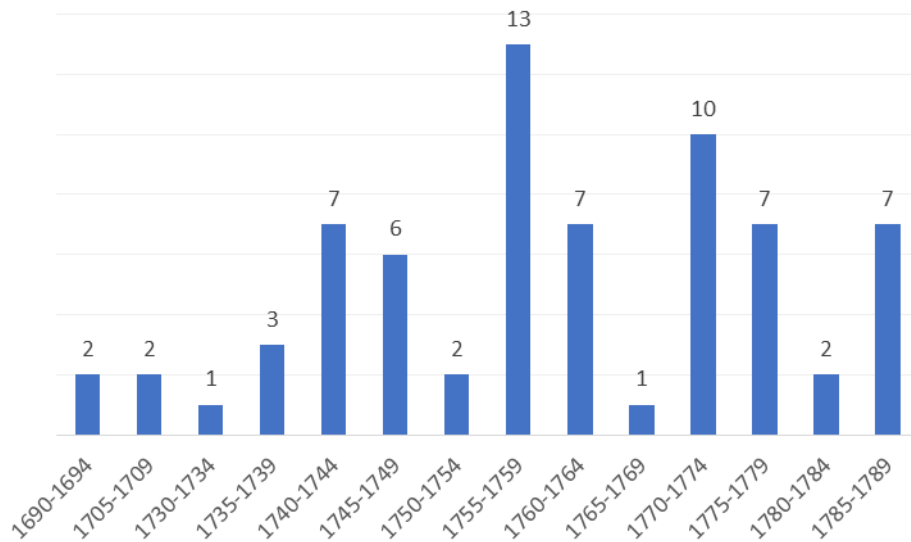
⁷³ Gert Hekma en Herman Roodenburg, *Soete minne en helsche boosheit: seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850* (Nijmegen, 1988)

⁷⁴ Van Hemelreyk, *Marginalen*, 228-229

⁷⁵ Walter Prevenier, Raymond van Uytven en Eddy van Cauwenberghe (red.), *Sociale structuren en topografie van armoede en rijkdom in de 14de en 15de eeuw. Methodologische aspecten en resultaten van recent onderzoek* (Gent, 1986), 145

tijd ook maagdelijkheid betekenen.⁷⁶ Vrouwen die niet voldeden aan de regels van eerbaarheid, waren een permanente doorn in het oog van overheden in heel West-Europa en daarom altijd het zwaartepunt van verschillende beschavingsoffensieven.⁷⁷ De grote stijgingen in het aantal vrouwen dat voor hoererij veroordeeld werd, was een combinatie van verslechterende economische omstandigheden en aanscherpingen in het vervolgingsbeleid.

Aantal van hoererij verdachte vrouwen in de procesdossiers, 's-Hertogenbosch 1629-1799

Grafiek 5. Bron: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, procesdossiers, 1629-1799

Dubbele moraal

Dat de pieken in het aantal vervolgingen voor hoererij evengoed met culturele noties over vrouwelijke seksuele eerbaarheid als met een stijging van het aantal promiscue vrouwen te maken had, kan worden geïllustreerd aan de hand van andere voorbeelden van deze dubbele moraal.

Hoererij was een typisch vrouwendelict, niet omdat mannen geen buitenechtelijke relaties aangingen maar omdat zij hier nauwelijks voor vervolgd werden. In de een derde van de 71 gevallen van hoererij, is het niet duidelijk of het om betaalde seks of om buitenechtelijke relaties ging. Als het al om prostitutie ging, werd alleen de vrouw vervolgd. Geen enkele man kwam in de procesdossiers terecht vanwege het bezoeken van een prostituee. Dit terwijl de hoerenloper per definitie ontucht pleegde: was hij getrouwd dan was het overspel, was hij niet getrouwd dan was er sprake van buitenechtelijke seksualiteit.

Toch zijn er slechts 20 mannen vervolgd voor overspel. Net als ontucht, werd overspel alleen vervolgd wanneer de consequenties juridisch van aard werden. Bijvoorbeeld wanneer de vrouw in kwestie zwanger raakte. Overspel kwam ook vaak aan het licht wanneer de echtgenote besmet raakte met een geslachtsziekte.⁷⁸ Seksualiteit van de man werd dus alleen een zaak van de overheid wanneer er bepaalde juridische consequenties aan verbonden waren. In tegenstelling tot vrouwelijke seksualiteit was het niet in beginsel een zaak die de overheid aanging.

⁷⁶ Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 69

⁷⁷ Van de Pol, *Amsterdams hoerdom*, 200-201

⁷⁸ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk Archief, dataschurk procesdossiers. In 11 van de 26 gevallen van overspel, wordt een zwangerschap van buitenechtelijk kind genoemd.

Aantal verdachte mannen en vrouwen van zedendelicten, 's-Hertogenbosch 1629-1795

Geslacht	Hoerij	Ontucht	Overspel	Bordeelhouden
Vrouw	70	14	5	14
Man	1	14	20	10

Tabel 2. Bron: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, procesdossiers, 1629-1795

‘Uyt puerder armoede’?

Dievegges

Nadat Anna Margriet Mijntjes na drie jaar in het Arnhemse spinhuis – waar zij vanwege diefstal zat opgesloten – in 1747 vrijkwam, ging haar man als soldaat naar Groningen. In haar eentje vertrok ze daarom naar 's-Hertogenbosch en kwam als dienstmeid in het huishouden van kapitein Gerstijn terecht. Samen met Maria Crispijn werkte Anna onder de huisvrouw, Elisabeth de Wilde. Wanneer de huisvrouw op een dag het zilverwerk van mevrouw Gerstijn uit een gesloten koffer haalde en het in een glazen kast zette, zag dienstmeid Maria haar kans schoon. Ze overtuigde Anna om het zilverwerk van mevrouw Gerstijn te stelen en samen bedachten ze een plan. Ze zouden het zilverwerk stelen, in de tuin begraven om het na een tijdje in Luik te verkopen. Om de vrouw des huizes om de tuin te leiden zouden ze doen alsof er vreemde dieven in het huis waren geweest.

Anna en Maria slopen in de nacht van 3 op 4 oktober 1748 door het huis van de familie Gerstijn, stalen het zilverwerk uit de glazen kast en begroeven het samen in de achtertuin. Vervolgens zetten de twee dienstmeiden alle deuren open, ze schreeuwden en maakten een hoop kabaal. Met een bijl waarmee normaal gesproken het hout werd gekapt, sloegen ze de stenen uit de muur waaraan het slot van de deur vastzat. De achterdeur lieten ze half open staan.

Nadat het toneelstuk schijnbaar geslaagd was, besloten ze het zilver weer uit de tuin te halen en het buiten de stad, op de Bossche Dijk te begraven. Op zondagmorgen 6 oktober, verschool Maria de buit in een zak en verstopte het op driekwartier lopen buiten de stad, achter een struik. Waar ze het precies zou verbergen heeft ze Anna nooit verteld. Later bleek dat zij een deel van de buiten in eigen zak gestoken had en op de vlucht was geslagen. Mevrouw de Wilde doorzag de plannen van de meisjes en verklikte hen aan mevrouw Gerstijn. Anna Margriet werd opgepakt maar Maria Crispijn werd niet gevonden.⁷⁹

De relatie tussen armoede en diefstal is niet eenduidig en er zijn tegenstrijdige bewijzen over de vraag of diefstal steeg in jaren van schaarste.⁸⁰ Economische groei en toenemende welstand kon juist zorgen voor stijgende voedselprijzen en daarmee een verarming van de laagste sociale groepen.⁸¹ Historici verschillen over het belang van economische ontwikkelingen als verklaring voor toenemende vermogensdelicten. Toch moeten we de mogelijkheid niet uitsluiten. Juist vrouwen, in het bijzonder weduwes en alleenstaanden, konden de dupe worden van economische achteruitgang.⁸²

In haar onderzoek naar de stad Leiden concludeerde Els Kloek dat vrouwen tussen 1678 en 1794 nauwelijks onderdeden voor mannen als het gaat om vermogensdelicten. Zij pleegden er bijna de helft van.⁸³ Percentages vrouwen die een vermogensdelict pleegden zouden volgens verschillende onderzoeken lager liggen, in minder sterk geurbaniseerde regio's in Europa.⁸⁴ In de schepenbank van 's-Hertogenbosch was minder dan één vijfde van alle vermogensdelinquenten een vrouw. In eerste instantie lijkt er een groot verschil te hebben bestaan tussen de steden in Holland en een middelgrote stad als 's-Hertogenbosch. Opvallend is echter dat wanneer alleen gekeken wordt naar

⁷⁹ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk Archief, dataschurk procesdossier nr. 073-08

⁸⁰ Jütte, *Poverty*, 151

⁸¹ Van der Heijden, *misdadige vrouwen*, 105

⁸² Anne-Marie Roets, 'Vrouwen en criminaliteit: Gent in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 95 (1982), 363-368

⁸³ Kloek, *Wie hij zij*, 135

⁸⁴ Van der Heijden, 93

vrouwen in de stad – en niet de omliggende meierij – ook in Den Bosch de helft van alle vermogensdelicten door vrouwen werden gepleegd. Het grote verschil tussen de stad en Meierij, suggereert dat de stedelijke context inderdaad verband hield met vermogensdelinquentie onder vrouwen.

Stadse dievegge

Redenen waarom de stad voor daders van vermogensdelicten geschikt zou kunnen zijn, liggen voor de hand. Het karakter van grote steden biedt schaalvoordelen aan criminelen. Gevarieerde doelgroepen, de aanwezigheid van elites enerzijds en de anonimiteit anderzijds maakt de stad geschikt voor illegale activiteiten.⁸⁵ Terwijl de stad 's-Hertogenbosch slechts tussen de 13 en 20 procent van de bevolking uit de omliggende Meierij huisvestte, vond ruim 35 procent van alle vermogensdelicten in de stad plaats. De vermogensdelicten waaruit de procesdossiers grotendeels bestaan, zijn echter niet van dusdanig georganiseerde aard. Het meest voorkomend vermogensdelict was zowel bij man als vrouw, de ordinaire diefstal.

Uit de Bossche procesdossiers blijkt dat vrouwen in de stad bijna de helft van alle diefstallen pleegden. Dit komt overeen met het aandeel van vrouwen in de stad Leiden en is zelfs meer dan in Rotterdam en Gouda waar vrouwen verantwoordelijk waren voor respectievelijk 33 en 26 procent van de diefstallen.⁸⁶ Het was dus niet zozeer de grootte van de stad of de mate van urbanisatie, als wel het stedelijke karakter dat vrouwen de gelegenheid of noodzaak gaf tot stelen. Vrouwen gaven af en toe zelf aan de diefstal te hebben gepleegd uit armoede en 12 procent van de dievegges werd naast diefstal ook voor bedelarij vervolgd.⁸⁷

Uit een recent kort artikel blijkt dat hoewel crisis en werkeloosheid armoede veroorzaakten, dit niet zorgde voor veranderingen in het soort goederen dat gestolen werd. Een toename van voedseldiefstal volgde niet op economische achteruitgang.⁸⁸ In plaats daarvan speelden dieven, mannen en vrouwen, in op de groeiende vraag naar bepaalde producten. Met de opkomst van de consumptierevolutie werden kleding en luxe artikelen voor meer mensen toegankelijk en dus populairder. In heel West-Europa stalen vrouwen gedurende de vroegmoderne periode dezelfde soort goederen: kleding, textiel en alle luxe spullen die bij hun werkgever voor het grijpen lagen. De dievegges van 's-Hertogenbosch braken niet met die trend.⁸⁹

Het grote verschil tussen stad en platteland suggereert dat de stedelijke context invloed heeft op de aard van het leven van vrouwen en hun aandeel in criminaliteit. Want hoewel deze verschillen deels te verklaren zijn door de mogelijkheden die een stad voor vermogensdelicten biedt, weerspiegelt deze ook de verschillende sociale en economische situaties van vrouwen in de stad ten opzichte van het platteland.⁹⁰ Vrouwen hanteerden andere overlevingsstrategieën in de steden dan ze op het platteland deden. In andere West-Europese regio's zijn dezelfde verschillen tussen stad en platteland zichtbaar.⁹¹ De verklaring voor deze verschillen wordt door de meeste historici beaamd en hebben we ook in dit onderzoek met regelmaat terug zien komen. Wanneer vrouwen, op zoek naar werk, van het platteland naar de stad trokken, verloren zij hun sociale vangnet en kwamen vaker in het publieke leven terecht.

⁸⁵ Maarten van Dyck, 'De stad als onafhankelijke variabele en centrum van moderniteit. Langetermijntrends in stedelijke en rurale criminaliteitspatronen in de Nederlanden (1300-1800)', *Stadsgeschiedenis* 1 (2006), 24

⁸⁶ Kloek, *Wie hij zij*, 135; Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 92

⁸⁷ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, procesdossiers dataschurk

⁸⁸ Pieter Verkaik

⁸⁹ Bij 20 procent van de diefstallen worden deze goederen specifiek genoemd. Bij de overige 80 procent wordt niet gespecificeerd om wat voor goederen het ging.

⁹⁰ J.M. Beattie, 'The criminality of women in eighteenth-century England'. *Journal of Social History* 8 (1975), 81

⁹¹ Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 94

Conclusie

Criminaliteit is altijd een afspiegeling van de definitie die een samenleving van criminaliteit hanteert. Een toename in, wat wij definiëren als, criminaliteit door economische of demografische veranderingen is niet ‘echter’ dan een toename door veranderend vervolgingsbeleid of sociaal-culturele opvattingen. Criminalisering van bepaalde groepen droeg toen, net als nu bij aan de vraag: “Wat en wie is crimineel?”

Op het eerste gezicht lijken de verklaringen voor vrouwencriminaliteit in steden als Leiden, Amsterdam en Rotterdam pars pro toto van toepassing op 's-Hertogenbosch. Bij een nader inzien echter, draagt het karakter van de stad, verschillen in bevolkingsomvang en samenstelling en specifiek vervolgingsbeleid op basis van eigentijdse opvattingen, allemaal bij aan een volledige en deels andere verklaring voor hoge criminaliteitscijfers bij de vrouwelijke bevolking van vroegmodern Den Bosch.

Meer rurale gebieden hebben te maken met hun eigen contextafhankelijke problematiek die niet altijd te verklaren is aan de hand van de economische en sociale factoren van de vroegmoderne stad. In dit werk werd op zoek gegaan naar verklaringen die passen bij een middelgrote provinciestad als 's-Hertogenbosch. Duidelijk is geworden dat het criminaliteitspatroon van vrouwen in 's-Hertogenbosch deels samenviel met vrouwencriminaliteit zoals dit in sterk geurbaniseerde steden als Amsterdam, Rotterdam en Leiden voorkwam maar aan de kant juist ook erg ruraal van karakter was.

Het hoge percentage dievegges komt overeen met een sterk verstedelijkt misdaadpatroon. Toch steunen juist hiervoor de verklaringen voor een groot deel op theorieën over de unieke positie van Holland: hoge urbanisatie, migratie, vrouwenoverschot door de zeevaart. Desondanks zien we in Den Bosch minstens zulke hoge cijfers wat betreft diefstal: even hoog als in Leiden en zelfs hoger dan in Rotterdam en Gouda. Hoewel bevestigd werd dat de vrouw in de stad sneller geneigd was tot het begaan van vermogensdelicten, lijken hier toch andere verklaringen mee te spelen dan de eerder gegeven ‘typisch Hollandse’ verklaringen. Het zou zeker interessant zijn hier in volgend onderzoek op door te gaan.

Ook het zedelijk misdaadpatroon komt overeen met dat van Hollandse steden. Een groot deel van de vrouwen die in de Bossche prostitutie terecht kwamen waren migranten en nog vaker kwamen zij uit andere steden. Vaak waren zij alleen naar de stad gekomen en hadden hier geen familie of andere vorm van sociaal vangnet. Soms leek het bijna alsof de hoerwaarden en –waardinnen de enige waren die naar hen omkeken. Toch is het onwaarschijnlijk dat de grote stijging in het aantal vervolgte vrouwen één op één veroorzaakt werd door een werkelijke stijging van het aantal prostituees. De marginalisering van vrouwen die zich niet hielden aan de seksuele regels en de criminalisering van deze ‘zedelozen’ droeg ongetwijfeld bij aan de stijging van verdachte vrouwen.

Anderzijds had het misdaadpatroon in 's-Hertogenbosch juist een sterk ruraal karakter. Groepen mannen en vrouwen die over het land trokken, vaak bedelend, soms stelend van de boer. Ook voor deze groep was er sprake van een ongelukkige samenloop van economische malaise en marginalisering. Vaak ging het om een neerwaartse spiraal van armoede, marginalisering en daarop aangepast overheidsbeleid, terug te zien in de enorme aantallen (vervolgde) bedelaars en vagebonden. Extra ongunstig was het voor vrouwen wanneer ideeën over armoede en vrouwelijke seksualiteit elkaar kruisten en wanneer prostitutie werd ingezet als overlevingsstrategie. Op dit kruispunt, bevond de vrouw zich dubbel in de marginaliteit.

Ook op een kruispunt, bevindt zich 's-Hertogenbosch. Geen grote stad maar ook geen dorp. Naast een noodzakelijke uitbreiding van het onderzoek naar vroegmoderne vrouwencriminaliteit in de provincie, is ook juist het onderzoek naar middelgrote steden als 's-Hertogenbosch essentieel om

de subtiele nuances in de relatie tussen criminaliteit, stedelijkheid en gender beter te kunnen begrijpen.

Bibliografie

- Beattie, J.M., 'The criminality of women in eighteenth-century England'. *Journal of Social History* 8 (1975)
- Davids, K en 't Hart, M., (red.), *De wereld en Nederland: een sociale en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (Amsterdam 2011)
- van Dyck, M., 'De stad als onafhankelijke variabele en centrum van moderniteit. Langetermijntrends in stedelijke en rurale criminaliteitspatronen in de Nederlanden (1300-1800)', *Stadsgeschiedenis* 1 (2006)
- Dean, T., 'Theft and gender in late Medieval Bologna', *Gender & History* 20 (2008)
- Faber, S., *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam* (Arnhem, 1983)
- Frank, S.P., 'Narratives within Numbers: Women, Crime and Judicial Statistics in Imperial Russia, 1834- 1913', *Russian review* 55 (1996)
- Gauvard, C., 'De grace espaciale'. *Crime, état et société en France à la fin du Moyen Âge* (Parijs, 1991),
- van Gurp, G.J., 'De ontvolking van 's-Hertogenbosch tussen 1579 en 1629', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 81 (1998)
- Hale C. en Hayward, K. en Wahidin A. en Wincup, E. (red.), *Criminology* (Oxford, 2013)
- Hanus, J., 'Demografische neergang in Den Bosch? Bevolkingstrends in de 16^e en 17^e eeuw', *Bosche Bladen* 13 (2011)
- van der Heijden, M., *Misdadige vrouwen: criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800* (Amsterdam, 2014)
- van der Heijden, M., 'Criminaliteit en sekse in 18^e-eeuws Rotterdam: de verschillen tussen mannen- en vrouwencriminaliteit tussen 1700 en 1750', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 21:1(1995)
- Hekma, G. en Roodenburg, H., *Soete minne en helsche boosheit: seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850* (Nijmegen, 1988)
- van Hemelreyk, F., *Marginalen in de geschiedenis: over beulen, joden, hoeren en andere zondebokken* (Leuven, 2004)
- van den Heuvel, D., *Women and Entrepreneurship: Female Traders in the Northern Netherlands, C. 1580-1815* (Berkeley 2007)
- Johnson, E. en Monkkonen, E. et al (red.), *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country since the Middle Ages* (Illinois 1996)
- Jütte, R., *Poverty and Deviance in Early Modern Europe* (Cambridge 1994)
- Kappelhof, A.C.M., *Armenzorg in Den Bosch: de negen blokken 1350-1810* (Utrecht 1983),
- Kappelhof, A.C.M., 'Laverend tussen Mars en Mercurius. Demografie en economie', 's-Hertogenbosch. *De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* (Zwolle/'s-Hertogenbosch, 1997)
- Kilday, A.M., *Women and violent crime in enlightenment Scotland* (Suffolk, 2007)
- King, P., *Crime and Law in England 1750-1840: Remaking Justice from the Margins* (Cambridge, 2007);
- Kloek, E., *Wie hij zij, man of wijf: vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd* (Hilversum, 1990)
- Kloek, E., *Vrouw des Huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009)
- de Kruif, J., *Honderdvijftig jaar armoede en armenzorg in Den Bosch 1750-1900* (ongepubliceerde dissertatie, Radboud Universiteit, 1990)

- McMullan, J.L., 'Criminal organization in sixteenth and seventeenth century London', *Social problems* 29 (1982),
- Parent-Dûchatelet, *De la prostitution dans la ville de Paris : considérée sous le rapport de l'hygiène publique, de la morale et de l'administration* (Parijs, 1837)
- van de Pol, L., *Amsterdams hoerdom: prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam, 1996),
- van de Pol, L. *Vrouwencriminaliteit in Amsterdam in de tweede helft van de 17de eeuw* (1987)
- Prak, M. en Frijhoff, W. (red.), *Geschiedenis van Amsterdam: een zelfbewuste stadstaat* (Amsterdam 2005),
- Prak, M., *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen, 1999)
- Prevenier, P. en van Uytven, R. en van Cauwenberghe, E. (red.), *Sociale structuren en topografie van armoede en rijkdom in de 14de en 15de eeuw. Methodologische aspecten en resultaten van recent onderzoek* (Gent, 1986)
- Roets, AM., 'Vrouwen en criminaliteit: Gent in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 95 (1982)
- Roodenburg, H. en Spierenburg, P. (red.), *Social control in Europe, 1500-1800* (Ohio, 2004)
- Rooijackers, G., *Rituele repertoires: volkscultuur in oostelijk Brabant 1559-1853* (Nijmegen 1994)
- Shoemaker, R., *Prosecution and punishment. Petty crime and the law in London and rural Middlesex, c. 1660-1725* (Cambridge 1991)
- Slotboom AM. e.a. (red.), *Criminele meisjes en vrouwen. Achtergronden en aanpak* (Den Haag, 2012)
- Spierenburg, P., *How violent were women? Court cases in Amsterdam, 1650-1810* (1997)
- Vos, A., e.a. (red.) *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1997),
- Vos, A., *Burgers, broeders en bazen: het maatschappelijke middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum, 2007)
- Walker, G., *Crime, Gender and Social Order in Early Modern England* (Cambridge, 2003)
- Warner, J. en Graham, K. en Adlaf, E., 'Women behaving badly: gender and aggression in a military town, 1653-1781', *Sex roles* 52:5 (2005)